

Ποιότητα των σχέσεων παιδιών προσχολικής ηλικίας με τις μητέρες τους μετά το διαζύγιο

Αργυρακούλη Ε.¹

¹ Δρ Ψυχολογίας Κέντρο Ψυχολογικής Συμβουλευτικής Φοιτητών ΤΕΙ Λάρισας

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Σκοπός της παρούσας εργασίας ήταν να διερευνηθούν οι επιπτώσεις του γονεϊκού διαζυγίου σε παιδιά προσχολικής ηλικίας, 2,5 έως 6,5 χρόνων. Ειδικότερα, διερευνήθηκαν οι θετικές σχέσεις, όπως και οι σχέσεις σύγκρουσης και εξάρτησης από τη μητέρα. Στην έρευνα πήραν μέρος δύο ομάδες. Την πρώτη αποτέλεσαν 29 διαζευγμένες μητέρες, με διάστημα χωρισμού από 0,5 χρόνο έως 4 χρόνια, και τα προσχολικής ηλικίας παιδιά τους, ενώ στη δεύτερη 29 μητέρες με ακέραη οικογένεια και τα παιδιά τους του ίδιου ηλικιακού φάσματος με την πρώτη. Οι δύο ομάδες εξισώθηκαν σχολαστικά ως προς τα χαρακτηριστικά τους. Η αξιολόγηση των σχέσεων με τα παιδιά τους έγινε από τις μητέρες, στις οποίες χορηγήθηκε η Κλίμακα Εκτίμησης των Σχέσεων Παιδιού-Γονέων του Pianta (Parent-Child Relationship Scale, 1992), η οποία έχει σταθμιστεί στα ελληνικά δεδομένα. Τα αποτελέσματα έδειξαν ότι οι δύο ομάδες παιδιών, μονογονεϊκών και ακέραιων οικογενειών, δεν διέφεραν ως προς την εξάρτηση και τις θετικές σχέσεις με τη μητέρα, ενώ στατιστικά σημαντική διαφορά παρατηρήθηκε στην κλίμακα της σύγκρουσης, με τα παιδιά ακέραιων οικογενειών να έχουν υψηλότερα επίπεδα συγκρούσεων. Ωστόσο, ενδοομαδοκές συγκρίσεις παιδιών διαζευγμένων γονιών έδειξαν ότι τα μικρότερα παιδιά (2,5 – 4 χρόνων) έχουν μεγαλύτερη εξάρτηση από τη μητέρα από ότι τα μεγαλύτερα παιδιά (4 – 6,5 χρόνων) της ίδιας ομάδας. Επίσης, διαφοροποιήσεις παρατηρήθηκαν από το επίπεδο εκπαίδευσης των διαζευγμένων μητέρων. Οι πιο μορφωμένες μητέρες έχουν παιδιά με μικρότερη εξάρτηση και μικρότερη σύγκρουση.

Λέξεις-κλειδιά: Διαζύγιο, σχέσεις γονέων-παιδιών, προσχολική ηλικία

Quality of relationships between preschool children and their divorced mothers

Argyrouli E.¹

¹PhD, TEI of Larisa

ABSTRACT

It was the purpose of the present study to investigate the consequences of parental divorce on preschool children aged 2,5 to 6,5 years old. More specifically, conflict, dependence and positive aspects of relationship were investigated. A total of 29 divorced mothers and their preschool children and 29 matched control married mothers and their children were ascertained from a general population. Mothers completed the Parent-Child Relationship Scale (PCRS) developed by Pianta (1992). Mother –reported PCRS scores showed no differences on dependence and positive aspects of relationship, but conflict scale was significantly lower in children of divorce than in controls. However, younger children of divorced mothers (2,5 -4 years) had significantly higher dependence on their mothers than the older ones (4-6,5). Additionally, mothers' higher education was related to children less dependence and less conflict.

Keywords: Parental divorce, mother-child relationships.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Από τα μέσα περίπου της δεκαετίας του 1970 η επίδραση του διαζυγίου στα παιδιά αποτέλεσε σημαντικό θέμα έρευνας της ψυχολογίας, της κοινωνιολογίας και της παιδαγωγικής, στην Αμερική πρώτα και λίγο αργότερα στην Ευρώπη. Στην έρευνα αυτή συνέβαλαν και άλλοι παράγοντες, κυρίως όμως η μεγάλη αύξηση του αριθμού των διαζυγίων. Ωστόσο στην Ελλάδα, ακόμα και σήμερα, αριθμούνται ελαχιστότατες εργασίες (Χατζηχρήστου, 1999. Χατζηχρήστου, 2008).

Οι παλαιότερες έρευνες φαίνεται να τεκμηριώνουν αρκετά καλά το γεγονός ότι το διαζύγιο είναι ένα εξαιρετικά τραυματικό γεγονός στη ζωή των παιδιών με μακροχρόνιες συνέπειες στην ψυχολογική τους προσαρμογή και ψυχική υγεία (Liu, Guo, Okawa, Zhai, Uckiyama, Neidershiser & Kurita, 2000; Wallerstein, 1991), και προβάλλουν τις παρακάτω αιτίες: (α) Τα ίδια τα παιδιά χαρακτηρίζουν το γονεϊκό διαζύγιο ως ένα εξαιρετικά αγχογόνο

γεγονός και είναι γνωστό ότι τα αγχογόνα γεγονότα συνδέονται με προβλήματα συμπεριφοράς παιδιών και εφήβων (Pruett & Pruett, 1999). (β) Το διαζύγιο συχνά απαιτεί μετακίνηση του παιδιού σε άλλη περιοχή, άλλο σχολείο, νέα γειτονιά, μεταβολές που συνεπάγονται αλλαγή στο κοινωνικό σύστημα στήριξης του παιδιού (Kelly, 2000), καθώς και αλλαγή στις πρακτικές πειθαρχίας (Emery, 1982). (γ) Το διαζύγιο αναπόφευκτα συνεπάγεται δυσμενή μεταβολή των εσόδων του γονέα που έχει την επιμέλεια του παιδιού, ιδιαίτερα αν ο γονέας αυτός, όπως άλλωστε είθισται, είναι η μητέρα (Kurdek, 1988). (δ) Τέλος, παρά την μεταβολή που παρατηρείται στις κοινωνικές νόρμες, το διαζύγιο εξακολουθεί να συνδέεται με κοινωνικό στίγμα και αρνητικά στερεότυπα για τους γονείς που έχουν χωρίσει (Kalmijn & Uunk, 2007).

Παρά το γεγονός ότι αρκετές έρευνες επιβεβαιώνουν την άποψη ότι οι συνέπειες του διαζυγίου είναι δραματικές για τη συναισθηματική και

γνωστική προσαρμογή του παιδιού, το σύνολο των ερευνών δεν φαίνεται να επιβεβαιώνει αυτό το εύρημα. Η Kelly (2000), σε μία ανασκόπηση της βιβλιογραφίας, παρατηρεί ότι πολλά από τα ψυχολογικά συμπτώματα των παιδιών διαζευγμένων γονιών οφείλονται στα χρόνια πριν από το διαζύγιο. Η δυσαρμονία στο γάμο, για παράδειγμα, μπορεί να επηρεάσει αρνητικά τη γνωστική λειτουργία του παιδιού (Wierson, Forehan & McCombs, 1988), την κοινωνική λειτουργία (Emery & O' Leary, 1984), όπως και το βαθμό επίδοσης στο σχολείο (Wierson et al., 1988). Επιπλέον, η διαβίωση και η έκθεση κατά την παιδική και την εφηβική ηλικία σε περιβάλλον με συνεχείς συγκρούσεις και εχθρότητα για μεγάλα χρονικά διαστήματα πριν και μετά το χωρισμό έχει μεγαλύτερη συσχέτιση με την εμφάνιση προβλημάτων στα παιδιά από ό,τι το γεγονός του διαζυγίου αυτό καθαυτό (Stolberg, Mullet & Gourley, 1998).

Η σύγχρονη έρευνα λοιπόν φαίνεται να καταλήγει στο συμπέρασμα ότι δεν υπάρχουν συγκεκριμένες επιπτώσεις που μπορούν να θεωρηθούν αναπόφευκτο αποτέλεσμα του χωρισμού των γονέων στα παιδιά. Έχει διαπιστωθεί ότι το διαζύγιο per se δεν συνεπάγεται απαραίτητα αρνητικές ψυχολογικές επιδράσεις για τα παιδιά (Clarke-Stewart, Vandell, McCartney, Owen & Booth, 2000), αλλά μπορεί να σχετίζεται και με άλλες σημαντικές μεταβλητές, όπως για παράδειγμα την ποιότητα της σχέσης μητέρας-παιδιού (Pett, Wampold, Turner & Vaughan-Cole, 1999). Επιπλέον η έρευνα έχει επιβεβαιώσει το γεγονός ότι παιδιά που ζουν και με τους δύο γονείς σε ένα δυστυχημένο γάμο αποτελούν τα θύματα των συγκρούσεων των γονέων και ότι, όταν οι γονείς τους παραμένουν παντρεμένοι αλλά εκφράζουν συνεχείς έντονες συγκρούσεις και διαφωνίες, εμφανίζουν περισσότερα προβλήματα ψυχολογικής προσαρμογής και αυτοεκτίμησης από ότι παιδιά χωρισμένων γονέων ή οικογενειών με μικρές συγκρούσεις (Kurdek, 1987. Kurdek, 1988).

Προς επίρρωση των παραπάνω, θα αναφέρουμε τα συμπεράσματα των Amato και Keith (1991) σε μία μετα-ανάλυση. Χρησιμοποιώντας ως νόρμα την ακέραιη οικογένεια που λειτουργεί ομαλά, κατέταξαν την προσαρμογή των παιδιών (από την βέλτιστη προσαρμογή προς την χειρίστη προσαρμογή) με την εξής σειρά: (1): παιδιά από οικογένειες που λειτουργούν αρμονικά, (2) παιδιά μονογονεϊκών οικογενειών, μετά το θάνατο του πατέρα, (3) παιδιά ακέραιων οικογενειών με μέτρια επίπεδα αρμονίας, (4) παιδιά γονέων που έχουν ξαναπαντρευτεί μετά το διαζύγιο, (5) παιδιά μονογονεϊκών οικογενειών μετά το χωρισμό των γονέων τους, και (6) παιδιά ακέραιων οικογενειών με έντονες συγκρούσεις και διαφωνίες (που οι γονείς τους σκέφτονται το διαζύγιο).

Με δεδομένη την αντιφατικότητα των ερευνών σε ό,τι αφορά τις επιπτώσεις του διαζυγίου στα παιδιά, η παρούσα έρευνα σχεδιάστηκε για να εξετάσει το είδος των σχέσεων που αναπτύσσονται ανάμεσα στη μητέρα (που έχει την επιμέλεια) και το παιδί της, μετά από ένα διαζύγιο. Το είδος των σχέσεων που διερευνήθηκαν ήταν σχέσεις εξάρτησης, σχέσεις

σύγκρουσης και θετικές σχέσεις. Ειδικότερα μας απασχόλησαν τα εξής ερευνητικά ερωτήματα:

1. Πώς διαμορφώνονται οι σχέσεις εξάρτησης, σύγκρουσης και οι θετικές σχέσεις της διαζευγμένης μητέρας με το παιδί της σε σύγκριση με τις αντίστοιχες των παιδιών ακέραιων οικογενειών;
2. Ποιος είναι ο ρόλος σημαντικών, σύμφωνα με τη βιβλιογραφία, δημογραφικών μεταβλητών (της ηλικίας του παιδιού, του φύλου, του χρόνου παρέλευσης από το διαζύγιο και του μορφωτικού επιπέδου της μητέρας) στη διαμόρφωση των σχέσεων αυτών;

ΜΕΘΟΔΟΣ

Δείγμα

Το δείγμα αποτέλεσαν 29 διαζευγμένες μητέρες ανήλικων παιδιών ηλικίας 2,5 έως και 6,5 ετών, που έχουν την επιμέλεια και ζουν με τα παιδιά τους. Το δείγμα εντοπίστηκε μέσω του συλλόγου μονογονεϊκών οικογενειών του νομού Λάρισας και με την αρωγή μίας κοινωνικής λειτουργού του δήμου Λάρισας. Επειδή θεωρήθηκε ότι το μεσολαβητικό διάστημα από το διαζύγιο μέχρι το χρόνο διεξαγωγής της έρευνας είναι μία σημαντική παράμετρος, αυτό λήφθηκε υπόψη. Έτσι, οι γονείς δεκαοκτώ παιδιών, που είχαν από μισό έως δύο χρόνια από τότε που είχαν χωρίσει, αποτέλεσαν την ομάδα των πρόσφατα χωρισμένων, ενώ οι γονείς των υπόλοιπων έντεκα παιδιών, που είχαν από δύομιση έως τέσσερα χρόνια από τότε που είχαν χωρίσει, αποτέλεσαν την ομάδα χωρισμένων πριν χρόνια.

Με βάση τα χαρακτηριστικά της πειραματικής ομάδας, συγκροτήθηκε, με προσεκτική αντιστοίχιση, ομάδα ελέγχου, που αποτελούνταν από ίσο αριθμό μητέρων ακέραιων οικογενειών με παιδιά στο ίδιο ηλικιακό φάσμα, που προέρχονταν από τις περιοχές της Βέροιας, της Λαμίας και του Βόλου (πίνακας 1).

Μέσα συλλογής δεδομένων

Για την αξιολόγηση των σχέσεων που αναπτύσσονται ανάμεσα στη μητέρα και το παιδί χρησιμοποιήθηκε η σταθμισμένη στα ελληνικά δεδομένα «Κλίμακα της σχέσης γονέων- παιδιού» (Parent-Child Relationship Scale) του Pianta (1992). Είναι μία κλίμακα τύπου Likert πέντε βαθμών (0: δεν ταιριάζει καθόλου, 4: ταιριάζει απόλυτα) που περιλαμβάνει 30 δηλώσεις, συμπληρώνεται από τους γονείς και ανιχνεύει τις σχέσεις α) σύγκρουσης, β) εξάρτησης και γ) θετικές σχέσεις. Η υποκλίμακα της σύγκρουσης περιλαμβάνει 12 δηλώσεις (π.χ. «το παιδί μου θυμώνει εύκολα μαζί μου»), των θετικών σχέσεων 10 (π.χ. «το παιδί μου έχει μια ζεστή σχέση μαζί μου») και της εξάρτησης 4 δηλώσεις (π.χ. «το παιδί μου μοιάζει να πληγώνεται όταν το διορθώνω») (υπάρχουν και 4 δηλώσεις ψεύδους). Ο δείκτης αξιοπιστίας του Cronbach (alpha), βασισμένος σε 714 παιδιά ηλικίας 4,5 -5,5 ετών, ήταν για την πρώτη κλίμακα 0.83, για τη δεύτερη 0.72 και για την τρίτη 0.50.

Χρησιμοποιήθηκε επίσης ένα ερωτηματολόγιο δημογραφικών χαρακτηριστικών, όπου ζητούνταν πληροφορίες σχετικά με την ηλικία της μητέρας, τον τόπο διαμονής της, το επάγγελμά της, το μορφωτικό της επίπεδο, και τον αριθμό των παιδιών της. Στην

Πίνακας 1. Περιγραφικά χαρακτηριστικά των μητέρων και των παιδιών των δύο ομάδων

	Διαζευγμένες μητέρες N=29	Παντρεμένες μητέρες N=29
<i>Ηλικία μητέρων (έτη)</i>	31.3	32.5
<i>Μορφωτικό επίπεδο</i>		
Δημοτικό	1	3
Γυμνάσιο	3	4
Λύκειο	8	8
ΑΕΙ/ΤΕΙ	17	14
<i>Αριθμός παιδιών</i>		
Ένα	16	3
Δύο	11	22
τρία	2	4
<i>Ηλικία παιδιών (έτη)</i>		
2-4	10	8
4-6,5	19	21
<i>Φύλο</i>		
Αγόρι	15	12
κορίτσι	14	17

περίπτωση των χωρισμένων μητέρων συμπληρώνονταν και το διάστημα χωρισμού τους. Επίσης ζητήθηκε από τις μητέρες η ηλικία, το φύλο και η σειρά γέννησης του παιδιού στο οποίο αναφέρονταν το ερωτηματολόγιο

Η συλλογή των δεδομένων έγινε σε ατομικό επίπεδο, με την κάθε μητέρα χωριστά, και δόθηκαν διαβεβαιώσεις ότι θα τηρηθεί το απόρρητο.

ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΑ

1. Σχέσεις σύγκρουσης, εξάρτησης και θετικές σχέσεις

Για τη στατιστική επεξεργασία των αποτελεσμάτων υπολογίστηκαν οι μέσοι όροι και οι τυπικές αποκλίσεις των τριών υποκλιμάκων του ερωτηματολογίου του Pianta (1992) για την πειραματική και την ομάδα ελέγχου. Για τον έλεγχο των μέσων όρων χρησιμοποιήθηκε η ανάλυση μονής διακύμανσης (ANOVA) με το στατιστικό πακέτο SPSS. Τα αποτελέσματα φαίνονται στον πίνακα 2.

Η ανάλυση διακύμανσης των τριών κλιμάκων για τις δύο ομάδες έδειξε ότι:

(α) Οι δύο ομάδες διαφέρουν στατιστικά σημαντικά στην υποκλίμακα της σύγκρουσης, με τα παιδιά διαζευγμένων οικογενειών να δείχνουν εξαιρετικά χαμηλότερη σύγκρουση με τις μητέρες τους από ό,τι τα παιδιά που ζουν και με τους δύο γονείς τους, (β) Δεν παρατηρείται καμία διαφορά στα επίπεδα εξάρτησης από τη μητέρα των παιδιών και των δύο τύπων

οικογενειών, (γ) Η διαφορά στα επίπεδα των θετικών σχέσεων μόλις που αποτυγχάνει να αγγίξει τα επίπεδα στατιστικής σημαντικότητας ($p=0.06$), με τα παιδιά μονογονεϊκών οικογενειών να παρουσιάζουν καλύτερες σχέσεις με τις μητέρες τους από ό,τι τα παιδιά ακέραιων οικογενειών.

2. Δημογραφικές μεταβλητές

Διερευνήθηκαν επίσης με ανάλυση μονής διακύμανσης οι διαφορές των παιδιών χωρισμένων γονιών ως προς την ηλικία, το φύλο, το χρόνο παρέλευσης από το διαζύγιο των γονιών και το μορφωτικό-οικονομικό επίπεδο των μητέρων.

α) Ηλικία

Χωρίσαμε τα παιδιά σε δύο ηλικιακές ομάδες, τα μικρότερα, ηλικίας 2 – 4 ετών και τα μεγαλύτερα, ηλικίας 4 – 6,5. Σύμφωνα με την ανάλυση, οι δύο ομάδες διέφεραν μόνο ως προς την κλίμακα της εξάρτησης ($F(1, 27) = 4.87, p < 0.03$), με τα μικρότερα παιδιά (ηλικίας 2 – 4 ετών) να έχουν μεγαλύτερη εξάρτηση από τη μητέρα τους σε σχέση με τα μεγαλύτερα. Δεν παρατηρήθηκαν στατιστικά σημαντικές διαφορές στις υποκλίμακες της σύγκρουσης και της εξάρτησης.

β) Φύλο

Ως προς το φύλο, δεν παρατηρήθηκε καμία στατιστικά σημαντική διαφορά σε αγόρια και κορίτσια ως προς τις 3 διαστάσεις των σχέσεων που εξετάζουμε.

Πίνακας 2.:Σχέσεις σύγκρουσης, εξάρτησης και θετικές σχέσεις διαζευγμένων μητέρων-παιδιών (πειραματική ομάδα) και παντρεμένων μητέρων-παιδιών (ομάδα ελέγχου)

	Πειραματική ομάδα		Ομάδα ελέγχου		F
	N=29		N=29		
	M.O.	T.A.	M.O.	T.A.	
Σύγκρουση	0.76	1.18	6.27	5.21	30.85***
Εξάρτηση	12.8	2.59	13.3	4.48	0.25
Θετικές σχέσεις	17.1	1.74	15.9	2.70	3.63

*** p< 0.001

γ) Χρόνος παρέλευσης από το διαζύγιο

Σχηματίσαμε, όπως αναφέρθηκε, δύο ομάδες, την ομάδα των «πρόσφατα χωρισμένων» (διάστημα χωρισμού: 0,5 – 2 χρόνια) , και την ομάδα των «χωρισμένων πριν από χρόνια» (διάστημα χωρισμού: 2-4 χρόνια). Σύμφωνα με τα αποτελέσματα, το διάστημα χωρισμού των γονέων δεν αποτελεί διαφοροποιητικό παράγοντα των σχέσεων των παιδιών με τη μητέρα τους.

δ) Μορφωτικό- οικονομικό επίπεδο των μητέρων

Ανάλογα με το μορφωτικό-οικονομικό επίπεδο των μητέρων, δημιουργήθηκαν τρεις ομάδες, χαμηλό, μεσαίο και υψηλό επίπεδο. Τα αποτελέσματα έδειξαν ότι το μορφωτικό-οικονομικό επίπεδο είναι παράγοντας που διαφοροποιεί τις σχέσεις των μητέρων με τα παιδιά τους. Πιο συγκεκριμένα, τα παιδιά μητέρων υψηλότερου μορφωτικού-οικονομικού επιπέδου είχαν μικρότερη σύγκρουση και μικρότερη εξάρτηση από αυτές σε σχέση με τα παιδιά μητέρων χαμηλότερου μορφωτικού επιπέδου. [Σύγκρουση: F (2, 25) = 4.06, p < 0.02. Εξάρτηση: F (2, 25) = 2.95, p < 0.05].

ΣΥΖΗΤΗΣΗ

Σκοπός της παρούσας εργασίας ήταν να διερευνήσει τις σχέσεις σύγκρουσης, εξάρτησης και τις θετικές σχέσεις παιδιών διαζευγμένων γονιών σε σχέση με τις αντίστοιχες παιδιών ακέραιων οικογενειών, όπως και την πιθανή διαφοροποίηση αυτών των σχέσεων από συγκεκριμένες δημογραφικές μεταβλητές. Τα αποτελέσματα φαίνεται να καταλήγουν στο συμπέρασμα ότι τα παιδιά χωρισμένων γονιών δεν παρουσιάζουν διαφορά στα επίπεδα εξάρτησης από τη μητέρα τους σε σχέση με τα παιδιά ακέραιων οικογενειών, ενώ εμφανίζονται να έχουν λιγότερες συγκρούσεις και θετικότερες σχέσεις με τη μητέρα τους από ό,τι τα παιδιά της ομάδας ελέγχου. Αυτό ήταν ένα αναπάντεχο εύρημα και οι πιθανές διαστάσεις του συζητούνται παρακάτω.

Τα αποτελέσματα της παρούσας έρευνας υποστηρίζουν εκείνα της Jacobs (1986), η οποία δεν βρήκε σημαντικές διαφορές στις κοινωνικές σχέσεις παιδιών προσχολικής ηλικίας που προέρχονται από

διαζευγμένες και ακέραιες οικογένειες, ενώ έρχονται σε αντίθεση με τα αποτελέσματα ενός αριθμού ερευνών, όπως αναφέρει η Wallerstein σε μία εκτενή ανασκόπηση της βιβλιογραφίας, που υποστηρίζουν την άποψη ότι τα παιδιά χωρισμένων γονιών υποφέρουν για αρκετά χρόνια από ψυχολογικές και κοινωνικές δυσκολίες συνοδευόμενες από παράγοντες στρες και άγχους έως, σε κάποιες περιπτώσεις, τα χρόνια της εφηβείας (Wallerstein, 1991).

Σε μία πρώτη ερμηνευτική προσέγγιση του θέματος, θα μπορούσε κανείς να ισχυριστεί ότι ίσως τελικά το διαζύγιο να μην είναι ένα τόσο δραματικό ή τραυματικό γεγονός για τα παιδιά της προσχολικής ηλικίας. Οι έρευνες δείχνουν ότι δεν είναι το διαζύγιο αυτό κάθε αυτό που μπορεί να δημιουργήσει κοινωνικοψυχολογικές δυσκολίες στα παιδιά, αλλά το πώς οι ίδιοι οι γονείς διαχειρίζονται το διαζύγιο. Αν το διαζύγιο ή ο χωρισμός οδηγήσει στην απουσία από την ανατροφή του παιδιού του ενός από τους δύο γονείς, σε οικονομική δυσπραγία του γονέα που έχει την επιμέλεια του παιδιού και σε διαμάχες ανάμεσα στους πρώην συζύγους, τότε αυξάνονται οι πιθανότητες το παιδί να αντιμετωπίσει προβλήματα κατά την προσαρμογή του στην νέα οικογενειακή δομή αλλά και στη γενικότερη ψυχολογική του ανάπτυξη. Έτσι, η αντιφατικότητα των ερευνών μπορεί να οφείλεται στις διαφορετικές παραμέτρους (επίπεδα δυσαρμονίας πριν από το διαζύγιο, σχέσεις των δύο γονιών μετά το διαζύγιο), οι οποίες ενδεχομένως δεν λαμβάνονται υπόψη στις έρευνες.

Μία δεύτερη ερμηνευτική προσέγγιση των αποτελεσμάτων σχετίζεται με την ποιότητα των οικογενειακών σχέσεων. Ο Emery (1982), μετά από εκτενή ανασκόπηση των σχετικών ερευνών, κατέληξε στο συμπέρασμα ότι οι συγκρούσεις των γονέων συσχετίζονται περισσότερο με τις δυσκολίες προσαρμογής των παιδιών, παρά με αυτή καθαυτή την οικογενειακή τους κατάσταση (παντρεμένοι, διαζευγμένοι, χήροι). Επιπλέον, ο Emery συμπέρανε ότι τα παιδιά χωρισμένων γονιών που ζουν σε περιβάλλον χωρίς συγκρούσεις έχουν λιγότερα προβλήματα προσαρμογής από τα παιδιά που ζουν και με τους δύο γονείς, αλλά σε περιβάλλον με

συνεχείς συγκρούσεις και εχθρότητα. Αυτή είναι μία μεταβλητή που πρέπει να λαμβάνεται υπόψη σε κάθε ερευνητική προσπάθεια στο μέλλον.

Μία τρίτη πιθανή ερμηνεία των αποτελεσμάτων της παρούσας έρευνας –που είναι και ένας μεθοδολογικός περιορισμός της έρευνας αυτής– σχετίζεται με το γεγονός ότι οι μητέρες αποτέλεσαν την κύρια και μόνη πηγή πληροφοριών για τις σχέσεις τους με τα παιδιά τους. Το γεγονός αυτό από μόνο του εμπεριέχει ένα ποσοστό προκατάληψης. Οι γονείς, και ιδιαίτερα οι μητέρες, τείνουν να ελαχιστοποιούν τα προβλήματα των παιδιών τους, όταν ερωτώνται από πρόσωπα κύρους, όπως είναι μία ψυχολόγος ή μία κοινωνική λειτουργός. Ενδεχομένως μάλιστα οι χωρισμένες μητέρες, από μία τάση υπερανάπληρωσης ή συγκάλυψης των ενοχών τους απέναντι στο παιδί τους για το διαζύγιο, να εξιδανίκευσαν τις σχέσεις με τα παιδιά τους, τα οποία αποτελούν και το μοναδικό αντικείμενο της προσοχής τους. Επιπλέον, έχει διαπιστωθεί από τη βιβλιογραφία ότι η σύμπτωση των απόψεων γονέων και παιδιών σχετικά με τα χαρακτηριστικά των δευτέρων είναι μικρή. Τα παιδιά δηλαδή αξιολογούν τη συμπεριφορά τους διαφορετικά από ό,τι οι μητέρες τους. Επομένως, θα ήταν ασφαλέστερο για την έρευνα, αν διασταύρωνε πληροφορίες για τη συμπεριφορά του παιδιού και από άλλα πρόσωπα που σχετίζονται άμεσα με το παιδί, όπως στενοί συγγενείς, δάσκαλοι κλπ.

Σε ότι αφορά τις δημογραφικές μεταβλητές που ελέγξαμε, τα μικρότερα παιδιά βρέθηκε να έχουν μεγαλύτερη εξάρτηση από τη μητέρα τους από ό,τι τα μεγαλύτερα. Το εύρημα αυτό συμφωνεί με την βιβλιογραφία. Οι Wallerstein και Kelly (1975) διαπίστωσαν ότι τα μικρότερα παιδιά (2,5 –4 χρόνων) δεν ήταν ικανά να απαλύνουν τη λύπη τους και παρουσίαζαν γενικευμένο στρες και έντονο άγχος αποχωρισμού από γνωστά τους πρόσωπα. Σύμφωνα με τους ερευνητές, τα μικρότερα παιδιά παρουσίαζαν μεγαλύτερη ανάγκη για επαφή με τους μεγάλους και αναζητούσαν στοργή στην αγκαλιά τους. Σε αντίθεση, τα μεγαλύτερα παιδιά ήταν ικανά να διατηρήσουν κάποια συναισθηματική απόσταση ανάμεσα σε αυτά και τους γονείς τους και να βρουν χαρά έξω από το σπίτι.

Στην παρούσα έρευνα δεν παρατηρήθηκαν διαφορές στις σχέσεις, θετικές ή αρνητικές, των διαζευγμένων μητέρων και του φύλου του παιδιού, εύρημα που επιβεβαιώνεται και από άλλους ερευνητές (Kurdek, 1988. Kurdek, 1991. Zaslów et al., 1989). Οι παραπάνω ερευνητές δεν επιβεβαιώνουν την δημοφιλή άποψη, ότι τα αγόρια επηρεάζονται αρνητικότερα από το διαζύγιο σε σχέση με τα κορίτσια. Δεν παρατηρήθηκαν επίσης διαφορές σε σχέση με το χρόνο παρέλευσης από το διαζύγιο (Kurdek, 1988).

Ωστόσο, το μορφωτικό-οικονομικό επίπεδο των μητέρων ήταν η μεταβλητή που φάνηκε να επηρεάζει τις σχέσεις μητέρας-παιδιού. Σύμφωνα με τα αποτελέσματα, τα παιδιά διαζευγμένων μητέρων με υψηλότερο μορφωτικό-οικονομικό επίπεδο είχαν μικρότερη σύγκρουση και μικρότερη εξάρτηση από αυτές. Αυτό συμφωνεί με τα αποτελέσματα προηγούμενων ερευνών (Clarke-Stewart, Vandell, McCartney, Owen & Booth, 2000. Hetherington & Camara, 1984. Kurdek, 1991). Το εύρημα αυτό ερμηνεύεται με την προσέγγιση της δυσμενούς

μεταβολής της οικονομικής κατάστασης μετά το διαζύγιο (Amato & Keith, 1991). Πολλές μόνες μητέρες αναγκάζονται να δουλέψουν για πρώτη φορά ή να αυξήσουν τις ώρες εργασίας, με συνέπεια να διαθέτουν λιγότερο χρόνο για τα παιδιά τους.

Εξαιτίας όμως των μεθοδολογικών περιορισμών της παρούσας έρευνας, τα αποτελέσματά της πρέπει να εξεταστούν με κάποια επιφύλαξη. Πρώτος περιορισμός φαίνεται να είναι το γεγονός ότι η εκτίμηση της προσαρμογής των παιδιών στο διαζύγιο έγινε με την αξιολόγηση μόνο της μητέρας, πράγμα που ενέχει, ως γεγονός, από μόνο του μία προκατάληψη και μονομερή διερεύνηση του θέματος. Μελλοντικές έρευνες στον τομέα αυτόν πρέπει να διασταυρώνουν τις πληροφορίες και από άλλα σημαντικά πρόσωπα του περιβάλλοντος του παιδιού. Δεύτερος μεθοδολογικός περιορισμός της παρούσας έρευνας είναι το γεγονός ότι δεν έλαβε υπόψη για την ομάδα σύγκρισης τον τρόπο λειτουργίας της οικογένειας, αν δηλαδή οι σχέσεις των μελών ήταν αρμονικές ή υπήρχαν εντάσεις και διενέξεις. Σύμφωνα με τη βιβλιογραφία, τα παιδιά που ζουν σε οικογένειες, όπου οι γονείς τους παραμένουν παντρεμένοι αλλά εκφράζουν έντονες συγκρούσεις και διαφωνίες, εμφανίζουν περισσότερα προβλήματα ψυχολογικής προσαρμογής από ό,τι παιδιά χωρισμένων γονέων ή οικογενειών με μικρές συγκρούσεις.

Μέσα από την παρούσα έρευνα, όμως, εξάγεται και ένα ενδιαφέρον συμπέρασμα: Το γεγονός ότι δεν φαίνεται να υπάρχει συσχέτιση ανάμεσα στην προσαρμογή του παιδιού στο διαζύγιο και την ηλικία ή το φύλο του παιδιού, όπως άλλωστε και στην έρευνα του Kurdek (1991), προσφέρει πολύ μικρή υποστήριξη στην άποψη ότι γονείς που συγκρούονται υπερβολικά πρέπει να μένουν μαζί, επειδή τα παιδιά τους είναι πολύ μικρά ή πολύ μεγάλα ώστε να ζήσουν την εμπειρία ενός διαζυγίου.

Καταλήγοντας, θα συμπεραίναμε ότι το διαζύγιο είναι μία δυσάρεστη κατάσταση στη ζωή των παιδιών, αφού πρόκειται για διαχωρισμό της οικογένειας και για μια απώλεια με δικά της χαρακτηριστικά. Όμως, μακριά από δραματοποιήσεις και απλουστεύσεις, δεν μπορούμε να προδικάσουμε ότι όλα θα εξελιχθούν υποχρεωτικά άσχημα, ούτε να υποστηρίξουμε πως όλα ήταν καλύτερα πριν από το διαζύγιο. Παραφράζοντας τα λόγια της Hetherington (1993), θα λέγαμε ότι άλλα παιδιά θα χάσουν και θα βγουν ζημιωμένα από ένα διαζύγιο των γονιών τους, άλλα θα καταφέρουν απλώς να κρατηθούν και άλλα θα βγουν κερδισμένα

BIBΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Amato, P. R. & Keith, B. (1991). Parental divorce and the well-being of children: A meta-analysis. *Psychological Bulletin*, 110, (1), pp 26-46.
- Clarke-Stewart, K.A., Vandell, D., McCartney, K., Owen, M. & Booth, C. (2000). Effects of parental separation and divorce on very young children. *Journal of Family Psychology*, 14, pp. 304-326.
- Emery, R. (1982). Interparental conflict and the children of discord and divorce. *Psychological Bulletin*, 92 (2), pp. 310-330

- Emery, R. E., & O'Leary, K. D. (1984). Marital discord and child behavior problems in a nonclinic sample. *Journal of Abnormal Child Psychology*, 12, 411-420.
- Hetherington, M.E. & Camara, K.A. (1984). Families in transition. The processes of dissolution and reconstitution. In R.D. Parke (ED.), *Review of Child Development Research*, 7, pp. 398-439. Chicago. University of Chicago Press.
- Hetherington, M.E. (1993). An Overview of the Virginia Longitudinal Study of Divorce and Remarriage With a Focus on Early Adolescence. *Journal of Family Psychology*, 7 (1), pp.39-56.
- Jacobs, N.L. (1986). Adjustment of divorced-family day care children. *Early Childhood Research Quarterly*, 1, pp. 361-378.
- Kalmijn, M. & Uunk, W. (2007). Regional value differences in Europe and the social sequences of divorce: A test of the stigmatization hypothesis. *Social Science Research*, 36, pp. 447-468.
- Kelly, J. (2000). Children's Adjustment in Conflicted Marriage and Divorce: A Decade Review of Research. *Journal of the American Academy of Child & Adolescent Psychiatry*, 39 (8), pp. 963-973.
- Kurdek, L.A. (1981). An integrative perspective on children's divorce adjustment. *American Psychologist*, 36 (8), pp. 856-868.
- Kurdek, L.A. (1988). A 1-year follow-up study of children's divorce adjustment, custodial mothers' divorce adjustment, and post-divorce parenting. *Journal of Applied Developmental Psychology*, 9, pp. 315-328.
- Kurdek, L.A. (1991). Differences in ratings of children's adjustment by married mothers experiencing low marital conflict, married mothers experiencing high marital conflict, and divorced single mothers: A nationwide study. *Journal of Applied Developmental Psychology*, 12(3), pp. 289-305.
- Liu, X., Guo, Ch., Okawa, M., Zhai, J., Uchiyama, M., Neidershiser, J. & Kurita, H. (2000). Behavioral and emotional problems in Chinese children of divorced parents. *Journal of the American Academy of Child and Adolescent Psychiatry*, 7, pp. 896-603.
- Pett, M., Wampold, B., Turner, C. & Vaughan-Cole, B. (1999). Paths of influence of divorce on preschool children's psychological adjustment. *Journal of Family Psychology*, 13 (2), pp. 145-164.
- Pianta, R. (1992). Child-parent relationship scale. Unpublished measure, University of Virginia, USA.
- Pruett, K.D. & Pruet, K.S. (1999). "Only God Decides": Young children's perceptions of divorce and the legal system. *Journal of the American Academy of Child and Adolescent Psychiatry*, 38(12), pp. 1544-1550.
- Stoleberg, A.L., Mullett, E. & Gourley, E.V. (1998). Families of divorce. *Comprehensive Clinical Psychology*, 9, pp. 275-289.
- Wallerstein, J.S. (1991). The long-term effects of divorce on children: A review. *Journal of the American Academy of Child and Adolescent Psychiatry*, 30(3), pp. 349-360.
- Wallerstein, J.S., & Kelly, J.B. (1975). The Effects of Parental Divorce: Experiences of the Preschool Child. *Journal of the American Academy of Child Psychiatry*, 14 (4), pp. 600-616.
- Wiersma, M., Forehand, R., & McCombs, A. (1988). The relationship of early adolescent functioning to parent-reported and adolescent-perceived interparental conflict. *Journal of Abnormal Child Psychology*, 16, 707-718.
- Zaslow, M. J., Pedersen, F.A., Suwalsky, J.T., Beth A. Rabinovich, B.A. (1989). Maternal employment and parent-infant interaction at one year. *Early Childhood Research Quarterly*, 4 (4), pp. 459-478.
- Χατζηχρήστου, Χ. (1999). Ο χωρισμός των γονέων, το διαζύγιο και τα παιδιά. Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα.
- Χατζηχρήστου, Χ. (2008). Στήριξη των παιδιών σε καταστάσεις κρίσεων. Αθήνα, Τυπωθήτω.